

РУБАН В. О.

Київський національний лінгвістичний університет

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАПОЗИЧЕНИХ ЕЛЕМЕНТІВ У ДИСКУРСІ

У статті розглядаються основні напрямки прагматичних досліджень дискурсу у сучасному мовознавстві. Особливу увагу звернено на питання вивчення особливостей вживання мовних одиниць взагалі та запозичених лексичних одиниць зокрема у різних видах дискурсу. Окреслено головні принципи нової парадигми лінгвістичних досліджень.

Ключові слова: прагматика, дискурс, мовленнєві акти, адресат, адресант, запозичені лексичні одиниці.

В статье рассматриваются основные направления прагматических исследований дискурса в современном языковедении. Особенное внимание уделяется вопросу изучения особенностей употребления языковых единиц в общем и заимствованных лексических единиц в частности в разных видах дискурса. Определены главные принципы новой парадигмы лингвистических исследований.

Ключевые слова: прагматика, дискурс, речевые акты, адресат, адресант, заимствованные лексические единицы.

The article deals with the main tendencies of pragmatic researches in modern linguistics. The special attention is spared to the question of studies of use of language units in general and especially foreign lexical borrowing in different types of discourse. The principles of the new paradigm in linguistic researches are given.

Key words: pragmatics, discourse, speech acts, addressee, addresser, foreign lexical borrowings.

Вивчаючи розумово-мовленнєві процеси, що відбуваються у кожній окремо взятій мовній свідомості, не слід забувати, що мова – це не лише інструмент мислення, засіб спілкування та передачі від адресанта до адресата певного знання, вона є також потужним чинником психологічного впливу. Мова дозволяє не тільки повідомляти про певні об'єкти, факти чи ситуації зовнішнього світу, але й відповідним чином представляти їх, прищеплюючи відповідне до комунікативної стратегії бачення світу, а, значить, нав'язувати позитивну або негативну їх оцінку співрозмовникам. Дослідженням цих явищ займається прагматика.

Метою даної наукової розвідки є встановити найбільш слушні підходи для дослідження запозичень у мас-медійному дискурсі. **Об'єктом** є методи дослідження різних видів дискурсу у сучасному мовознавстві. **Предметом** – підходи до вивчення особливостей вживання лексичних одиниць, особливо іноземного походження, у дискурсі. Для досягнення поставленої мети потрібно виконати такі **завдання**: розглянути основні методи вивчення дискурсу, окреслити відмінності нової парадигми

досліджень; обґрунтувати важливість дослідження іншомовних запозичень у комунікативно-прагматичному аспекті.

Прагматика, згідно з ідеями Ч. Морріса, вивчає питання відношення знаків до людини, яка використовує мову, тобто вивчає поведінку знаків у реальних процесах комунікацій. За твердженням багатьох лінгвістів, лінгвістична прагматика не має чітко окреслених понятійних меж, вона включає в себе комплекс питань, що пов'язані з розумово-мовленнєвою діяльністю суб'єктів комунікативного акту та ситуацією, в якій він відбувається [1]. Іншими словами, об'єктом вивчення прагматики є відношення між мовними одиницями та умовами їх використання у визначеному комунікативно-прагматичному просторі, в якому взаємодіють той, хто говорить і той, хто слухає, і для якої важливими є конкретні вказівки на місце та час їх мовленнєвої взаємодії, цілі та очікування, що пов'язані з актом спілкування. Завдання прагматики, таким чином, полягає у встановленні закономірностей використання у процесі комунікації мовних засобів для цілеспрямованого впливу на адресата. А це означає, що, адресант слугує метою для прагматичної реалізації висловлювання, а адресат значною мірою обумовлює його тлумачення. Необхідно зазначити, що і адресант, і адресат беруть участь у процесі комунікації не як наперед визначені глобальні особистості, вони постають тільки в певному своєму аспекті, амплуа чи статусі. Роль адресата визначає не лише соціально-етикетну сторону процесу мовлення, але й змушує адресанта думати про її організацію [2: 358].

У сучасній лінгвістиці існує два підходи до прагматичних досліджень. Представники першого з них, серед яких Р. Познер [3] та Ж. Р. Серль [4], досліджують прагматичний потенціал мовних одиниць (текстів, речень, слів тощо) та, встановлюючи межі між семантикою та прагматикою, цікавляться головним чином мовними значеннями. Представники другого напрямку, серед яких Е. С. Азнаурова [5], О. Г. Беляєвська [6], В. І. Заботкіна [7] вивчають взаємодію комунікантів у процесі мовного спілкування.

Цей другий напрям співвідноситься з теорією мовленнєвих актів, що сформулював Дж. Остін. За його визначенням, мовленнєвий акт – це квант мовлення, що поєднує одиничний намір (ілокуцію), завершений мінімальний відрізок мовлення та результат, якого при цьому досягають. Згідно з теорією мовленнєвих актів, мінімальною одиницею людської комунікації є не речення або інше висловлювання, а дія, тобто здійснення певних актів, таких як констатація, питання, наказ, опис, пояснення,

вибачення, привітання [8]. Отже, говоріння – це здійснення певних дій, тоді як мовлення має перформативний характер, його метою є внесення змін в оточуюче середовище того, хто говорить або в спосіб мислення співрозмовника [4]. У зв'язку з цим, Дж. Серлем були введені поняття “ілокутивного акту”, як соціально-визначеного акту продукування мовлення, та “ілокутивного наміру” мовця, тобто того, що намагається передати останній за допомогою мови, а, відповідно, суть процесу комунікації полягає у декодуванні цього наміру [4].

Необхідно зазначити, що в лінгвістиці теорія мовленнєвих актів знаходиться на межі прагматики та семантики. В семантиці значення розглядається як невід’ємна властивість одиниць мови, що існують у відношенні до об’єктів дійсності, а прагматика вивчає мову у процесі комунікації, а тому значення співвідноситься безпосередньо з учасниками спілкування.

Проводячи термінологічне розмежування, Дж. Ліч визначає, що семантика досліджує те абсолютне значення, яке передається морфосинтаксичним та фонологічним способом. Щодо прагматичного значення, то вчений зазначає, що воно не завжди може бути виведене зі значення складових одиниць, але саме воно є метою висловлювання. Щоб зрозуміти це значення, а значить і намір адресанта, адресат потребує знання ситуативного контексту та загальноновизнаних правил вживання мови [9].

Поєднання двох вищезазначених компонентів обумовило появу такого напрямку досліджень, як прагмасемантика, а за термінологією французьких вчених – “інтегративна прагматика”, [10:99] у межах якої прагматичний компонент часто прирівнюється до конотативного компоненту. Так, згідно з концепцією Л. О. Новікова, у значенні слова, окрім сигніфіката, структурного та сигматичного значень, необхідно виділяти прагматичне значення, яке виникає як результат відношення мовців до позначуваного предмету та до знаків – слів. При цьому прагматичне, або як його ще називають емотивне значення, представлено емоційно-оцінними, експресивними конотаціями та стилістичною характеристикою слова. Сутність прагматики, на думку автора, втілюється в оцінці, якій відводиться організуюче начало [11:88-108]. Але проти такого звуження прагматики до емоційно-оцінного сегменту [11; 12] виступають ті лінгвісти, які розширюють прагматичний зміст слова за рахунок включення в його семантичну структуру соціолінгвістичних релевантних ознак [5; 6; 7]. Російська дослідниця В. І. Заботкіна розробила підхід, згідно з яким прагматика трактується як частина значення, оскільки

прагматичний компонент може обумовлювати певні обмеження вживання мовних одиниць у різних ситуаціях спілкування, що визначається його денотативною спрямованістю, а може викликати певні асоціації, пов'язані з культурними, побутовими та соціальними параметрами знань. Таким чином, прагматичний аспект є конструктивною частиною лексичного значення слова, що виражає інформацію про комунікативну ситуацію, яку структурують такі різновиди інформацій: 1) про відношення “часу та місця” учасників ситуації; 2) про учасників ситуації і про дане мовне суспільство; 3) про зміст дискурсу; 4) про стиль комунікативної ситуації [6:41].

Інформація про учасників ситуації передається за допомогою мови, яка може вказувати на їхню соціокультурну приналежність, рівень освіти тощо. Прагматичний аспект слова може передавати інформацію про соціальну систему даного мовного суспільства, ідеології, релігії тощо. Таке твердження є важливим для досліджень запозичених елементів у мові, оскільки їх наявність може свідчити не лише про тенденції у системі національної мови тієї чи іншої країни, але й про економічні та соціальні зміни у суспільстві.

Отже, при аналізі комунікативно-прагматичної ситуації часто пріоритет надається прагматичним компонентам, що кодують соціальний статус, професійний параметр, вік, стать, етнос, певний емоційний намір та оціночне відношення мовця, тональність ситуації [13:183].

Тому справедливо буде стверджувати, що на тих самих аспектах потрібно акцентувати увагу і при аналізі прагматичного значення слова взагалі та запозиченої лексичної одиниці зокрема.

Використання запозичених одиниць будь-якій мові з метою позначення нових явищ та понять можна загалом прирівняти до появи неологізму. У тих випадках, коли є відповідник запозиченого слова у мові-реципієнті, його поява аналогічна утворенню нового лексико-семантичного варіанта слова. При цьому як утворення нового лексико-семантичного варіанта, так і функціонування у мові запозиченої лексеми поряд з існуючою вже лексичною одиницею цієї мови, що має схожі семантичні умови: у першому випадку вживання слова в різних ситуаціях спілкування, а в другому – наявність у запозиченні додаткового семантичного компоненту, що відсутнє у лексичній одиниці, яка функціонує паралельно у мові-реципієнті. Загалом можна констатувати, що будь-яка семантична неологія породжує прагматичну, що зумовлено взаємозв'язком семантичного, когнітивного та

прагматичного семних компонентів у складі лексичного значення слова. Подібно до того, як лексико-семантичний варіант слова розширює прагматику всієї лексеми, запозичення, будучи апріорі новоутворенням мови, надає слову додаткового семантичного відтінку, що породжується прагматичною настановою.

Отже, сучасна прагмалінгвістика приділяє особливу увагу значенням, які передаються у процесі комунікації: значенню, яке намагається передати мовець, значенню, яке сприймає та інтерпретує слухач, конситуативному значенню та ін. У межах прагмалінгвістики зараз виділяють ще соціопрагматичний підхід, який спрямований на вивчення мовлення як психо-соціальної діяльності. Вербалізованою формою цієї діяльності є дискурс [14; 15; 16]. Так підкреслюють нерозривний зв'язок дискурсу з ситуацією спілкування та контекстом.

Питання вивчення різних типів дискурсу викликає особливий інтерес у сучасній лінгвістиці. Ця проблема висвітлена у працях багатьох мовознавців, серед яких Н. Д. Артюнова [17], О. С. Кубрякова [18], В. І. Карасік [19], М. Р. Желтухіна [20], М. Л. Макаров [16], І. С. Шевченко [21], Н. Фейрклау [22], П. Серіо [23] та ін. Але, незважаючи на велику кількість досліджень, ще й досі не існує одностайної думки щодо визначення поняття дискурсу, яке з розвитком нових парадигм лінгвістичної науки набуває більш широкого тлумачення та починає вивчатися з різних боків, згідно з принципами відповідної парадигми.

Якщо раніше при вивченні дискурсу вчені зосереджували свою увагу в основному на ролі адресанта, залишаючи поза увагою роль адресата, то зараз розуміння дискурсу як певного способу вербального конструювання передбачає вивчення інтеракційного вкладу обох учасників комунікації однаковою мірою, підкреслюючи “їхню активну роль у спільному конструюванні смислів у процесі дискурсивного обміну, їхню спільну діяльність” [21]. Саме тому сьогодні вивчення дискурсу було б неповним без залучення соціального та культурного аспектів життя мовців. Як зазначає М. Л. Макаров, у ході дискурсу “продукуються й конструюються смисли, соціальні інститути і культурні схеми, системи цінностей, формуються людські спільноти та соціальні аспекти особистостей” [16:137]. Про важливість соціального контексту при вивченні дискурсу говорить і Н. Фейрклау, на думку якого, “термін дискурс позначає весь процес соціальної взаємодії, частиною якого є текст” [22:24], а тому необхідним стає вивчення “контексту, соціальних умов продукування й

умов інтерпретації, взаємодії, процесів продукування і процесів інтерпретації, тексту як результату” [22:25].

Як уже було зазначено вище, лінгвістичне тлумачення дискурсу в сучасному мовознавстві залишається неоднозначним. Так, у П. Серіо знаходимо вісім визначень терміна “**дискурс**”, це й еквівалент поняття “мовлення”, і одиниця більша за фразу, і вплив висловлювання на адресата з урахуванням ситуації, і бесіда як основний вид висловлювання, і мовленнєва актуалізація мовних одиниць, і соціально та ідеологічно обмежений тип висловлювання, наприклад, адміністративний дискурс, і теоретичний конструкт для дослідження умов продукування тексту, тощо [23:26-27].

Н. Д. Артюнова розглядає дискурс у широкому значення як “мовлення, занурене в життя” [17], його ще називають текст у ситуації реального спілкування [19:285] або “інгерентно контекстуалізованою” одиницею усно чи письмово продукованого мовлення, [15:41]. Але, у світлі нової наукової парадигми ці визначення постають неповними та обмеженими. Як зазначають І. С. Шевченко та О. І. Морозова, дискурс у **когнітивно-комунікативному аспекті** – це “інтегральний феномен, мисленнєво-комунікативна діяльність, яка є сукупністю процесу й результату і включає як позалінгвальний, так і власне лінгвальний аспект; в останньому крім тексту виділяється пресупозиція й контекст (прагматичний, соціальний, когнітивний), які обумовлюють вибір мовних засобів” [14:38].

Таке визначення особливо важливе для дослідження особливостей функціонування та ролі запозичених лексичних одиниць у будь-якому з дискурсів, адже воно підкреслює необхідність вивчення не лише внутрішньомовних процесів, але й зовнішнього контексту змін словника мови, тобто всю сукупність історичних, політичних, соціальних та культурних факторів, що сприяють процесу запозичення, а також роль інтенцій та особистості адресанта, який обирає запозичення серед інших, так би мовити, рідних лексичних одиниць мови, і ролі адресата, на якого спрямоване вживання цих чужорідних елементів.

Оскільки явище дискурсу неоднозначне, існує досить велика кількість підходів до його вивчення та типологізації, серед яких, згідно з концепцією В. І. Карасіка, комунікативний, структурно-синтаксичний, структурно-стилістичний, соціально-прагматичний [19:19]. Згідно з соціолінгвістичним підходом, дискурс можна поділити на **особистісно-орієнтований** (ситуація, коли комуніканти добре знають один одного та

розкривають один одному свій внутрішній світ; це, наприклад, побутовий дискурс у розмовній мові та художньому тексті) та **статусно-орієнтований** (його різновидом є *інституційне спілкування*, що проявляється у мовленнєвій взаємодії представників різних соціальних груп та інститутів, а також *неінституційне* – спілкування незнайомих та малознайомих людей).

В останні десятиріччя мова засобів масової інформації як одного з видів інституційного дискурсу привертає увагу все більшої кількості лінгвістів. У зв'язку з активізацією суспільно-політичної й економічної діяльності у світі, а також глобалізаційними процесами, мова мас-медіа стала об'єктом вивчення психолінгвістики, когнітивної лінгвістики, текстолінгвістики та, звичайно, дискурсивного аналізу.

Дослідження будь-якого з видів дискурсу вимагає визначення його структури та основних одиниць. Так, згідно з комунікативно-прагматичним підходом, який було обрано за основу нашого дослідження, ні текст, ні висловлення не є одиницями дискурсу, а в їх ролі виступають комунікативні події та комунікативні акти [24; 25; 26]. Говорячи про комунікативні події, до уваги слід брати як мовця так і слухача, їх особистісні та соціальні характеристики та інші аспекти соціальної ситуації. У цьому і полягає відмінність нового підходу до дослідження дискурсу від класичної теорії мовленнєвих актів, де визначення останнього зводилось до мовленнєвої дії [8]. У центрі уваги перебували лише мовленнєва діяльність мовця та його комунікативні інтенції. Але, оскільки дискурс характеризується інтерактивною природою, то це скоріше не дія, а взаємодія, а тому мовленнєвий акт – це також взаємодія, “інтерактивний акт, акт міжособового мовленнєвого спілкування” [27:51]. Проте інтерактивність не завжди передбачає наявність кроку мовця та кроку-відповіді на нього слухача, а вона існує і в структурно-монологічних утвореннях, тобто у мовленнєвих актах мовця або ж кількох мовленнєвих актах у межах активізованого ним комунікативного процесу.

Таким чином, у новій парадигмі в центрі уваги опиняється роль мовця, контекст, ситуація та пресупозиція, яку розділяють комуніканти. А це означає, що номінативні, синтаксичні та інші мовні одиниці менші за речення не мають прагматичного (ілокутивного) значення, яке може бути сконструйоване лише в певному контексті та ситуації дискурсу. Адже в основі прагматичного значення лежить вплив, що здійснюється мовленнєвим актом на слухача. Речення включає в себе мовні та комунікативні ознаки, яких позбавлені одиниці інших мовних рівнів. За

Дж. Серлем та Д. Вандервейкеном, ілюкція визначається сукупністю комунікативних ознак, які проявляються лише у певному мовленнєвому акті, а, значить, лексеми та синтаксичні одиниці позбавлені їх [28]. Тому **актуальним** напрямком стає дослідження всіх мовних одиниць, у тому числі і запозичених, через вивчення контексту їх вживання.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Моррис Ч.* Основания теории знаков / Чарльз Моррис // Семиотика / Под ред. Ю.С. Степанова. – М., 1983. – С.37-98.
2. *Артюнова Н.Д.* Фактор адресата / Нина Давидовна Арутюнова // Известия АН СССР. сер. лит. и языка. – М., 1981. – т.40, №4. – С.358.
3. *Posner R.* Research in Pragmatics after Morris / Roland Posner // M. Balat und J. Deledalle-Rhodes (eds.). L'homme et ses signes. – Berlin und New York: Mouton, 1992. – P.1383-1420.
4. *Searle J.R.* Speech Acts / John Rogers Searle. – L.: Cambridge University Press, 1970. – 2004 p.
5. *Азнаурова Э.С.* Прагматика художественного слова / Эльвира Сергеевна Азнаурова. – Ташкент: Фан, 1988. – 183 с.
6. *Беляевская Е.Г.* Семантика слова / Елена Георгиевна Беляевская. – М.: Высш. Шк., 1987. – 128 с.
7. *Заботкина В.И.* Семантика и прагматика нового слова (на материале английского языка). Автореф. дис. ... доктора филол. наук / Вера Ивановна Заботкина. – М., 1991. – 35 с.
8. *Остин Дж. Л.* Слово как действие / Джон Лэнгшо Остин // Новое в зарубежной лингвистике. – 1986. Вып.17. – С. 22-130.
9. *Leech G.* Principles of Pragmatics / Geoffrey Leech. – N. Y., 1983. – 250 p.
10. *Шевченко І.С.* Прагмалінгвістика: пояснювальний словник (французькою, українською, російською, англійською мовами) / Ірина Семенівна Шевченко // Навч. пос. / Шевченко І.С., Мінкін Л.М., Моїсеєва С.А. [для студ. філол. спец.]. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. – с. 99-111.
11. *Новиков Л. А.* Семантика русского языка / Лев Алексеевич Новиков. – М., 1982. – 271 с.
12. *Никитин М.В.* Основы лингвистической теории значения / Михаил Васильевич Никитин. – М.: Высшая школа. – 1988. – 168с.
13. *Горшунов Ю.В.* Прагматика аббревиатуры / Юрий Владимирович Горшунов. – М.: Прометей, 1999. – С.183.
14. *Шевченко І.С., Морозова Е.И.* Дискурс как мыслекоммуникативное образование / Ирина Семёновна Шевченко, Елена Ивановна Морозова // Вісник Харків. нац. ун-ту. – 2003. – №586. – С. 33-38.
15. *Shiffrin D.* Approaches to discourse / Deborah Shiffrin. – Oxford: Oxford university Press, 1994. – 314p.
16. *Макаров М.Л.* Основы теории дискурса / Михаил Львович Макаров. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2003. – 280с.
17. *Артюнова Н.Д.* Истоки, проблемы и категории прагматики / Нина Давидовна Арутюнова, Елена Викторовна Падучева // Новое в зарубежной лингвистике : сб. науч. статей / сост. Нина Давидовна Арутюнова. – М. : Прогресс, 1985. – Вып. 16 : Лингвистическая прагматика. – С. 8-42.
18. *Кубрякова Е.С.* Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века / Елена Самуиловна Кубрякова // Язык и наука конца XX века / Под ред. Ю.С. Степанова. — М.: РАН, 1995. — С.144-238.
19. *Карасик В.И.* Языковой круг: личность, концепты, дискурс / Владимир Ильич Карасик. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.
20. *Желтухина М. Р.* Масс-медиаальный дискурс и массовая культура. / Марина Ростиславовна Желтухина // Наукові записки Луганського національного університету. Луганськ: «Альма-матер», 2008. – Вып.7. – Т.1. – С. 145-156.
21. *Шевченко І.С.* Дискурс і когнітивно-комунікативна парадигма лінгвістики / Ірина Семенівна Шевченко // Мова. Людина Світ. До 70-річчя проф. М. Кочергана. Зб.наук. статей / відп.ред. Тараненко У.О. – К.: Вид.центр КНЛУ, 2006. – С. 148-156.
22. *Fairclough N.* Language and power / Norman Fairclough. – L.: Longman, 1989. – 248 p.
23. *Seruo П.* Как читают тексты во Франции / Патрик Серио // Квадратура смысла. – М., 1999. – С. 26-27.
24. *Sinclair J.McH., Coulthard M.* Towards an analysis of discourse / John McHardy Sinclair, Malcolm Coulthard. – L.: Oxford University Press, 1975. – 163p.
25. *Sinclair J. McH. and Brazil D.* Teacher talk / John McHardy Sinclair, David Brazil. – L.: Oxford University Press. – 1982. – 174p.
26. *Дейк Т. ван.* Язык. Познание. Коммуникация / Теун ван Дейк. – М., 1989. – 312с.
27. *Карабан В.И.* Сложные речевые единицы: прагматика английских асиндетических полипредикативных образований / Вячеслав Иванович Карабан. – К.: Вища школа, 1989. – 131с.
28. *Серль, Дж., Вандервекен, Д.* Основные понятия исчисления речевых актов / Джон Серль, Даниель Вандервекен // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 19. М.: Прогресс, 1986. – С.242–263.